

ASPECTE DIACRONICE ALE LEXICULUI AFECTIVITĂȚII

Studiile contemporane de lingvistică par a manifesta în ultimele decenii un interes deosebit pentru formele de expresie a afectivității în limbă (modalități de lexicalizare și sensuri specifice, mecanisme sintactice de actualizare a semnificației afective, funcționarea discursivă a emoțiilor etc.). Reprezentând un ansamblu lexico-semantic complex și greu de încadrat în limite fixe, în virtutea caracterului său preponderent abstract și mobil, lexicul afectivității a avut și încă are o poziție mult discutată în literatura de specialitate; rezultatul este o serie de studii diverse ca perspectivă teoretică, oferind o imagine eterogenă unui domeniu de analiză polimorf și extrem de nuanțat.

Foarte puține cercetări se opresc, însă, asupra unei etape istorice mai vechi de actualizare a lexicului afectiv, analizând felul în care emoțiile își găsesc în timp expresia lingvistică. Afectele sunt forme de viață culturală, care variază în funcție de epocă și de societate (Rastier 1995: 245-246); factorii culturali determină apariția unor noi emoții sau reinterpretarea celor existente, în mod diferit de la o cultură la alta sau în interiorul aceluiași spațiu cultural de la o epocă la alta (Daneș 2004 : 28). Dacă variația diatopică, interculturală, a afectelor și a cuvintelor afective a fost în detaliu analizată în studiile antropologice și lingvistice din ultimele decenii (Niemeier&Dirven 1997; Kitayma&Markus 1997, Wierzbicka 1999), variația lor diacronică, intraculturală a fost foarte puțin tratată, în studii fragmentare, având în vedere, în general, numai anumite afecte, reprezentative (vezi Hassler 2009). O lucrare care adoptă o abordare istorică a lexicului psihologic este cea a Jaquelinei Picoche (1976), lucrare care susține ancorarea analizei lingvistice propriu-zise în cadrul cultural și mental specific fazei istorice avute în vedere. Demersul lingvistic pornește, așadar, de la un principiu de bază antropologic – identificarea prin intermediul lexicului a unei structuri afective specifice mentalului omului medieval (reflectate în limbă). Analizând reprezentarea lexico-semantică a vocabularului afectiv în perioada veche, se poate obține nu doar o imagine a unui anumit nivel de evoluție și de rafinare a formelor lingvistice, ci și, dincolo de acest nivel simptomatic, o imagine a unui anumit nivel de evoluție și rafinare mentală și culturală (de altfel, complexitatea superioară a unei limbi denotă complexitatea superioară a culturii care o produce).

O abordare istorică și diacronică a vocabularului afectiv se poate dovedi, astfel, extrem de necesară pentru deplina înțelegere a configurației lexico-semantice specifice acestuia, putând indica mecanismele prin care afectele sunt conștientizate, conceptualizate și își găsesc expresia lingvistică.

Dimensiunea istorică și cea diacronică nu se suprapun; abordarea istorică are în vedere o limbă în contextul temporal, spațial și cultural în care se manifestă; abordarea diacronică implică descrierea *evoluției* unui sistem lingvistic, independent de condițiile extralingvistice (Lazzeroni 1992: 51). Această distincție permite conceperea unei semantici istorice în sincronie, care își propune descrierea și analiza sensului cuvintelor într-o epocă și într-un context social și cultural, context care contribuie la conturarea semantismului lor. Este o abordare statică, ce își propune reconstituirea unui stadiu de reprezentare semantică. Ei i se opune

semantica diacronică, având ca obiectiv identificarea unor mecanisme de dinamică lexico-semantică, într-o continuitate evolutivă. Cele două perspective se pot îmbina, decupajul sincron al lexicului afectiv pentru o anumită epocă (veche) fiind plasat pe axa evoluției sale diacronice specifice.

În lucrarea¹ de față propunem, din această perspectivă teoretică, o scurtă trecere în revistă a specificului lexico-semantic al lexicului afectiv reprezentativ al limbii române vechi (secolele al XVI-lea - al XVIII-lea) și a principalelor mecanisme de constituire și dezvoltare diacronică a semnificației afective, pe baza câtorva exemple ilustrative. Această analiză are în vedere un inventar de cuvinte cu sens afectiv, excerptate dintr-un corpus reprezentiv de texte vechi (originale - principalele cronică din Muntenia și Moldova și traduse - cărțile populare), care reflectă modalitățile comune, recurente, de expresie lexicală a afectivității în limba/epoca veche.

Intervalul avut în vedere corespunde unui plin proces de dezvoltare, de rafinare și diversificare lexicală a limbii române, fapt ce transpare și în inventarul termenilor afectivi. Lexicul afectiv în limba română veche se arată a fi unul extrem de bogat, de dinamic și de complex în plan semantic. Textele analizate oferă un inventar amplu de termeni care acoperă ca desemnare universul afectiv într-o configurație densă, uneori redundantă. De-a lungul întregii perioade se remarcă patru modalități principale de lexicalizare a vieții afective, care sugerează direcții de nuanțare semantică, mai ales în cazul noțiunilor abstracte: a). dezvoltarea *polisemantismului*:: cuvinte vechi dobândesc sensuri noi care se dezambiguizează contextual; b). *împrumutul* (din limbile cu care se intră în contact direct sau prin intermediul traducerilor) unor termeni noi, strict specializați ca sens sau aducând nuanțe semantice particulare; c). apariția unor cuvinte noi, *derivate*, de la o bază lexicală mai veche, organizate în familii lexicale bogate; d). sintagme, locuțiuni, expresii *populare* (care folosesc cuvinte vechi, cu sens originar nonafectiv).

Acest profil al vocabularului afectiv indică în mod simptomatic un anumit stadiu dinamic de conceptualizare și lexicalizare afectivă; lexicul afectiv evoluează odată cu dezvoltarea și rafinarea modalităților de reprezentare mentală a universului afectiv. Constituirea unui lexic afectiv implică un proces treptat de abstractizare, pornind de la semnificații cel mai adesea concrete, corespunzătoare unui nivel mai puțin rafinat de conceptualizare a realității (în imagini reiferate, ușor perceptibile). O analiză etimologică efectuată asupra verbelor de sentiment din română și italiană a relevat faptul că două treimi dintre ele derivă de la o rădăcină îndepărtată cu sens concret, ceea ce reflectă faptul că „verbele de sentiment erau la origine cuvinte sau sintagme relativ motivate, relevând strategii cognitive specifice gândirii simbolice” (Gehl 2007: 450). Într-un studiu mai vechi, J.P. Leff (1973: 300-301) subliniază că în parcursul diacronic al cuvintelor desemnând afecte se pot delimita mai multe niveluri de evoluție: de la un stadiu primar, în care cuvântul are un sens concret, denotând conduita expresiv-somatică simptomatică pentru o stare afectivă, la un stadiu secundar, hibrid, în care cuvântul desemnează atât expresia fiziologică a unui afect, cât și afectul însuși [polisemie], urmând ca treptat cuvântul să-și focalizeze semnificația pe dimensiunea abstractă, afectivă².

Analiza configurației semantice (pusă în evidență de actualizările contextuale) (din perspectiva semanticii *istorice*) și a dinamicii diacronice (din perspectiva semanticii *diacronice*) a lexicului afectiv în limba veche pune în evidență aceste mecanisme evolutive pe direcția *concret* → *abstract*.

a. O primă realitate lingvistică relevantă în acest sens este cea a mutațiilor semantice ale unor cuvinte care în limba veche (și azi) atestă o semnificație

afectivă; aceasta se dezvoltă diacronic, pornind de la semnificația etimonului, fie de la o bază neutră, fie de la o dimensiune de sens afectivă marginală, adusă în centrul formulei componențiale și focalizată³. În cele mai multe dintre cazuri, această dinamică implică un proces de abstractizare.

Pentru unele dintre aceste cuvinte, sensul original nu conținea semul *afectiv*, desemnând simple *realități, comportamente, acțiuni* (concrete/concretizate). Un exemplu este adjectivul *cumplit*, „însăimântător, îngrozitor, crud”, de la verbul *a cumpli*, atestat în limba veche, dar dispărut ulterior. Etimonul, lat. *compleo*, **ire* (-*ere*), avea un sens simplu: „a umple”; „a împlini, a îndeplini; a face/a duce până la sfârșit”, din care derivă sensul vechi românesc, „a duce la sfârșit viața (cuiva); a ucide” („Și rău să va *cumpli* sufletul acela, ci nu va asculta prorocul acela, peri-va dintru oamenii săi” V 143v). O evoluție suplimentară pentru forma verbală nu este atestată, dar adjectivul corespunzător, *cumplit*, se păstrează și dezvoltă un sens afectiv, păstrat până azi „care ucide” > „care provoacă frică (ucigând)” > „înfricoșător; crud”.

Alte cuvinte de origine latină dezvoltă sensuri afective pornind de la un sens concret implicând *dimensiuni descriptive ale unor realități*. Un exemplu este perechea sinonimică *înălțime – mărie* („îngâmfare”): „Și easte *înălțime*, când va să fie ainte de toți” FD 601r; „în *trufe* cu nebunie, în *mărie* deșeartă viață drăcească-ș petrecură” V 134r; ambele cuvinte au la bază două adjective cu sens concret: *înalt* < lat. *in altum*, respectiv *mare*⁴ < lat. *mas*, *maris*. Mutația semantică presupune o evaluare subiectivă a calităților unui obiect (în locul uneia obiective, concrete). Similar este cazul perechii *greu – păs*: „Avându Pătru vodă *greu* de Crețul și de cazacii ce era cu dânsul, ca să nu între iarăși de iznoavă în țară” GU 121; „au socotit să i să mai înalțe și haraciul, care domnul auzind una ca aceia mahnitu-se-au până în suflet și se-au întristat, văzând și conoscând ce *greu* și *păs* mare va să cază și să cuprinză pre ticăloasa de țară” RG 242; printr-un proces metaforic, sensul concret original „povară, greutate fizică” (cf. lat. *grevis*, *pensum*) este abstractizat: → „dificultate de ordin psihic; suferință”.

Alte schimbări de sens implică transformarea unor *caracteristici fizice* în trăsături psihice, afective, prin aceleași mecanisme, metaforic și metonimic; este cazul perechii de sinonime *a (se) întări – a (se) îmbărbăta*: „troadenii, dac-au oblicit că s-au mâniat Ahileu pre eleni [...], să *îmbărbătară* ș-au ieșit viteazul Ector cu toți troadenii lui, și-i *întăriia* cu cuvântul, și-i îndemna să fie îndrăzneț și hrăburi” T 123v. Cele două cuvinte au la bază un sens concret, *tare*, respectiv *bărbat*, ambele inducând ideea de forță, putere, rezistență [*curaj*]; această dezvoltare semantică are loc pe teren românesc, cuvintele de origine suportând o mutație semantică de la latină la română, dar nonafectivă⁵: *talis* „astfel de; atât de”, pornind de la utilizările emfaticе, „atât de mare, important etc.” (Rosetti 1978: 196), își concretizează semnificația; *barbatus*, la origine adjectiv cu sensul „care are barbă” (atribut al masculinității), își schimbă încadrarea morfologică și preia semnificația substantivului pe care îl determina de obicei, *homo* (cf. și utilizarea *barbati legitimi*, cu sensul „om însurat”, atestată într-o glosă din latina târzie, *apud* Graur 1933: 24).

Alte cuvinte afective au la origine un sens desemnând un *comportament social* sau o *conduită expresivă*; ambele dimensiuni (socială și expresivă) sunt caracteristice și afectelor și, ca urmare, orientarea sensului original spre o componentă preponderent afectivă are loc în mod firesc. Un exemplu este adjectivul *blând*, care la origine (lat. *blandus*) avea o componentă semantică declarativă și una comportamentală, fiind ușor marcat negativ – „lingușitor, ademenitor”; prin estomparea nuanței *dicendi* și a conotației peiorative, cuvântul ajunge să aibă în română un sens preponderent afectiv, pozitiv: „s-au făcut mai *blând* și ne-au arătat

că foarte îi părea rău [...]. Apoi ne-au spus că ne iubiia pentru căci l-am scos din mare” H 210.

Importanța componentei expresive în definirea unui afect este indicată de etimologia unui termen afectiv fundamental, *rușine* („de te vom bate noi pre tine, mai mare *rușine* nu veri fi pățit” A 42v). Cuvântul se leagă de termenul latin *roseus* – „de culoare roșie”, fiind considerat un derivat de la *a rușina* (< *a roși* + suf. *-ina*) (DER) sau legat de un lat. **rosinus* – „trandafiriu” (REW 7382) sau lat. **russionem* (Pascu 1924: 43) sau **rosionem* (CDDE). Pușcariu (1940: 40) îl consideră un derivat de la *roșu*, cu un sens primar „roșeață”, pornind de la expresia „să-ți fie rușine obrazului”, care însemna la origine „să-ți se înroșească obrazul” și care s-a simplificat, devenind „să-ți fie rușine” (urcarea singelui în obraz fiind considerată un semn al rușinii). Etimologia cuvântului reflectă, astfel, standardizarea conduitei emoționale, trăsătură definitorie pentru un afect, atât de relevantă încât, prin lexicalizare, ajunge să desemneze afectul propriu-zis⁶.

Mai rar, dobândirea sensului afectiv se face pornind de la o semnificație originară cognitiv-epistemică. Având în vedere componenta cognitivă constitutivă a afectelor, această dinamică a sensului este justificabilă. Este cazul, de exemplu, al cuvântului *prepus*, polisemantic în limba veche, însemnând atât „bănuială, suspiciune” (sens non-afectiv): „bucurie de bună părere pentru domnu bun de boiaru de țară. Și era tuturor cu bine. Și nu era nici un boiaru în *prepus* sau în minciuni la acest domn” IN 202, cât și „neliniște, angoasă, grijă” (sensuri afective): „doamna lui Șerban-vodă cădzus-în mare *prepus*, vădzând c-au rămas ginere-său Bălăceanul la Sibii” IN 255; toate aceste sensuri derivă din semnificația etimonului, desemnând numai parțial un proces cognitiv: *praeponere* – „a pune înainte, în față; a pune în frunte; a pune mai presus, a prefera”, de unde „suspecta” (sens cognitiv-epistemic) și „a-și face griji, a se neliniști” (sens cognitiv-afectiv).

Pentru alte cuvinte, dobândirea sensului afectiv implică o nuanțare subiectiv-evaluativă a semnificației originare: *a (d)ostoi*, atestat în limba veche și azi popular cu sensul de „a (se) calma, a (se) liniști” („Turcii deaca ș-au *dostoit* inimile sale și omorâră pre Ion vodă, dederă domniia lui Pătru vodă” GU 119v) are un etimon cu sens neutru afectiv, vsl. *ustojati* – „a sta; a domina”, dinamica de sens fiind ușor de reconstituit: → „a domina o stare afectivă disforică, agresivă”. Printr-o evaluare euforică suplimentară, un alt cuvânt slav suportă o mutație semantică de ordin afectiv: *zabaviti* > *a zăbovi* însemna „a întârzia, a amâna”, dar și „a pierde vremea, a se întreține”; prin adăugarea unei componente evaluative pozitive, cuvântul ajunge să aibă un sens afectiv – „a pierde vremea, a petrece timpul în mod plăcut; a se simți bine; a se distra”: „să-l trimată împăratul pe Bertoldu pentru că, fiindu cam bolnavă, pohtește să zăbovască cu tămășagurile lui” B 38r.

Un alt exemplu este adjectivul *mândru* (alături de derivatele lui nominale și verbale), polisemantic în limba veche, atestând în paralel pentru o perioadă atât sensul etimonului său, *mondrū* – „înțelept” („Nu ascultat-am cartularii, filosofii *mundri*” 12 V III 87r; „La dumnealui au lăsat învățătură bună și *mândră*” AA 66v), cât și pe cel mai nou, afectiv, dezvoltat ulterior („furi și tâlhari și vrăjmași și făcători de răotăți și curvarii și curvele și *mândrii* în deșertu” DIS 94r); apariția semnificației afective se poate justifica prin activarea unor mecanisme psihologice de supraevaluare subiectivă a calităților unei persoane; nuanțarea suplimentară negativă implică o supraestimare a acestor calități (făcută de subiect), invalidate însă social.

O altă direcție de evoluție constă în preluarea unor informații semantice de ordin afectiv originare și în modificarea lor, de obicei în sensul unei specializări, pe baza unei componente de sens simțite ca mai relevantă la un moment dat. Un

exemplu este adjectivul *fericit*, care trimite indirect la *felix*, *-cis*, cuvânt care în latină conținea numai o slabă nuanță afectivă – „roditor, propice, încântător”. Încă din latină, cuvântul intră în concurență cu sinonimul său din același radical, *fecundus*, tinzându-se spre o specializare abstract/concret: *fecundus* își păstrează sensul concret; *felix* evoluează spre un sens abstract, afectiv, pornind de la nuanța semantică evaluativă originară: „fecund” > „favorizat de zei” (Ernout&Meillet 1959) > „binecuvântat” > „satisfăcut în mod absolut”, sens regăsit în rom. *fericit*.

b. Dinamica diacronică a semnificației implică activarea firească a polisemiei, extrem de bine reprezentată în limba veche⁷. Apariția unui sens nou nu implică substituția imediată a semnificației/semnificațiilor precedente, ci presupune o coexistență paralelă cel puțin pentru o anumită perioadă. Limba veche înregistrează numeroase cazuri de termeni cu un polisemantism extrem de bogat, care atestă un proces dinamic de dezvoltare și rafinare semantică, în plină desfășurare. Pentru aceste cuvinte decodarea exactă a semnificației nu se poate face decât prin raportare strictă la contextul în care se actualizează.

1. O situație particulară pentru limba veche este reprezentată de cuvintele care atestă un sens afectiv complex, global, greu de echivalat azi printr-un unic sinonim. Un exemplu este *bănat*, a cărui semnificație se dezambiguizează printr-o lectură atentă a contextului mai amplu în care apare. Într-un context ca: „Bator Jigmontu [...] *avându bănat* pre leași de paguba oamenilor săi cu Răzvan, au trimis soli cu jalobă la Rudolfu împăratul nemțescu...jeluindu de mare pagubă ce i-au făcut leașii” MClet 162v, *bănat* pare a însemna „supărare + pizmă”; într-un alt context: „Și văzdu într-o noapte 12 vise. Fu-i *bănat* di-nsele vartos” 12V II, 97r, sensul complex pare a fi „grijă + teamă + supărare?” [ambiguitatea sau, mai exact, complexitatea semnificației acestui cuvânt este indicată și de termenii echivalenți din celelalte versiuni ale textului, unde apar *teamă* și *câștigă* („grijă”). În alt context: „Ce Vasilie-vodă, vădzind că-i dau acel răspunsu de la leși, au ales și el puținței moldoveni de ai lui și au strigat în lefe oameni de oaste slujitori și i-au pornit a prăda în Țara Leșască [...]. Apoi leșii, vădzindu așa, au început a scrie cu *bănat* la Vasilie-vodă”, *bănat* implică două dimensiuni afective: „supărare + reproș”; în: „arătat-au Dumnedzeu greu *bănat* asupra creștinilor [...]. Ce curund ș-au întors sfinția-sa mâniia și ne-au trimis iar liniște [...]. Dar să spăriiasă oamenii” IN 420, sensul este „supărare + mânie”; în alte contexte, *bănat* pare a avea sensuri individuale, dar distincte unul de altul: „regret”: „puind ... pe Lupul Gavriliță vistiernic [...] pe urmă l-au și scos din vistiernicie, cu mare *bănat* pentru acea slujbă curată” IN 266; „supărare”: „I-au giurat că n-are nici un *bănat*, ce iară pre dânsul nedéjdea lase, să tocmască acestu lucru” MClet 299v.

2. O altă situație de realizare a polisemiei a termenilor afectivi în limba veche implică o dezvoltare succesivă/paralelă de sensuri, dezambiguiate distinct, contextual. Dimensiunea semantică de-a lungul căreia se produce dezvoltarea de noi semnificații este caracterul *concret/abstract* (vezi și *supra*, problema dinamicii diacronice a semnificației semantice dinspre etimon spre cuvântul românesc). În multe cazuri, sensul abstract afectiv este secundar, derivat dintr-o semnificație primară concretă. Mecanismul stilistic implicat în mutația semantică este cel metonimic, căruia i se poate asocia unul metaforic.

Un exemplu este *dulceață* – *a se îndulci* – *îndulcire*, serie de cuvinte care înregistrează sensuri abstracte, pornind de la sensul concret originar: „gust dulce”, de unde prin extensie metonimică (cauză-efect) „senzație fizică plăcută determinată de un gust dulce” > „plăcere fizică”, căreia i se asociază o evaluare psihic-afectivă: „senzație afectivă euforică primară; plăcere”, de unde, prin extensie, „bucurie, fericire”. *Dulceață* înregistrează de-a lungul epocii vechi și un alt

sens concret, cu valoare colectivă: „bunătațe, lucruri bune”: „v-amu datu vinu și grâu și untu și toată *dulceață*, de v-ați săturatu” LD Va 221v; „Dedii voao grâu, vin de sațiu și împlui pre voi de toată *dulceața*” LD IV 33r, menținut până în secolul al XVIII-lea [cf. LD, varianta VI: „*dulceața* pământului”, cu sensul „roadele”], alături de cele afective: „fericire”: „E cela ce...va posti cu curăție, aceluia se va da *dulceața* raiului” LD I 3v; „ceia ci era de-a stânga [...] plângea cu amar și să ruga căindu-să de greșeale. Și ei fură lipsiți de multă *dulceața* vecilor” V 124v; „îndulcirea *dulceței* veacilor să se afle lor mai vârtos de tuturor” V 108v. Ceea ce se poate remarca suplimentar este faptul că activarea acestui sens afectiv se face mai ales în context religios, confirmând ideea că în acest cadru apelul la imagini concrete pentru transmiterea semnificațiilor specifice reprezintă un mecanism recurent (*dulceața* *veacurilor*; *dulceața* *raiului*). În context laic, cuvântului *dulceață* i se asociază un sens mai degrabă concret, trimitând la relația erotică – „plăcere (fizică)”: „pre cè de obștie Afrodita, neamul cel prorocesc foarte o cinstești pre dânsa, nu pentru trebuința cè cu *dulceață*, ce pentru sămânța neamului” Et 19; „vremi nu le era slobodă a spune mai mult *să să îndulcească*, cu asămini voroave. Și așa, sărutându-să, fata craiului s-au dus în palatul său, iar Poliționu s-au dus din grădină” PM 15r.

Un alt cuvânt polisemantic, implicând, pe de o parte, un sens concret, non-afectiv, pe de altă parte, un sens abstract, afectiv, este *durere*. Cele două sensuri sunt active în paralel, prin activarea unui mecanism figurat de extensie metaforică: „suferință fizică”/„suferință psihică”, contextele distingând clar cele două valori: concret, nonafectiv: „spune boale și *durori* multe în oameni” G 25v; „...și-i aruncară în cea mare de foc infricată. Deacă văzură arderea focului și *durearea*, începură a striga” V 132r; „O, moarte cu *durori*, ...cum avuș atâta îndrăznire” FD 484r, sau abstract, afectiv: „zise Iovav: „Nu ne easte noao destul căt ne batem cu alte limbi, ce și cu robii și cu fiiul tău să batem războiu, fiind cuprinși de atâtea *dureri*!” PI 374; „cu mari *dureri* dintru adâncul inemii suspinând, au început a-i zice și a-l bucura pre măhnitul Erotocrit” EA 77v; „împreună lăcrăma și plângè supțire și Dimineta că ar fi avându și ea *dureri* pentru mine” Et 13.

O alunecare a sensului dinspre concret spre abstract implică și verbul *a (se) dezmiarda*, verb polisemantic în limba veche, însemnând atât „a mângâia pe cineva (concret), oferindu-i o stare de bine, de plăcere”: „*să dăzmierda* cu turci tineri, cu turcoace tinere” RP 292, cât și „a mângâia pe cineva (abstract), oferindu-i o stare de confort psihic”: „Ia pre fiiul mieu, cât poți *dezmiardându-l* grăiaște-i, doară l-ei face să grăiască [...]” S 81v; „eu l-am întreat pre dinsul și l-am *dezmiardat* cu cuvinte dulci și blânde și drag i-am grăit” S 117r. Se remarcă faptul că sensul concret se păstrează în cazul desemnării unei realități erotice (/nonafective), indicând plăcerea fizică. Derivatul nominal *dezmierdăciune* este, de asemenea, polisemantic, dar sensul rămâne preponderent abstract: fără un subiect experimentator exact, semnificația afectivă este generală: „plăcere, stare de bine (fizică)”: „deacă s-au aședzat Pătru vodă la domnie, nemică de alta nu-i era grijă, numai cu toată casa sa a petrece în ospête și în *dezmierdăciuni*” GU 82; „stare de confort, de relaxare, de liniște”: „Țara Leșască la acéia scară de fericie să suisă [...] în bine și în *dezmierdăciune* pre atuncea leșii și așa și țara noastră” MClet 235v; când subiectul deținător al afectului este individualizat, sensul afectiv este mai pregnant: „afecțiune, apreciere”: „Așa aduc tinerețele pre om când au pre multă voie și *dezmierdăciune* la un stăpân” IN 353; în schimb, corespondentul adjectival nu are un sens afectiv, ci unul calificativ-general – „răsfățat”: „pe leașii cei *dăzmierdați*, feciori de boiari mari, îi ducea tătarați ca pe nește dobitoace” RP 336; „Ștefăniță-vodă [...], fiind tânăr *dăzmierdat*, făcea lucruri copilărești” RP 390; „plăcut,

melodios”: „italianii târziu ș-au scornit limba din letinească, așa de iscusită, de dezmiertată” MCnm 11v.

Dinamica diacronică a semnificației afective pare a se manifesta, așadar, pe direcția *concret* > *abstract*, însă polisemia actualizată de unii termeni în limba veche reflectă și un fenomen invers: odată dobândit (eventual în urma unei abstractizări a semnificației originare), sensul afectiv, extrem de dinamic și de proteic, manifestă tendința de concretizare, de reificare a referentului abstract⁸, refăcând circular parcursul semantic *concret (sens non-afectiv)* > *abstract (sens afectiv)* > *concret (sens non-afectiv)*. Unele cuvinte din limba veche înregistrează prin polisemia specifică această continuă oscilație între cele două ipostaze *abstract/concret*, care implică prezența sau absența semnificației afective.

Un exemplu⁹ este perechea de verbe *a (se) jeli* – *a (se) jelui* (alături de derivatele nominale *jale*, *jelanie*, *jelit*, *jeluit*, *jeluitor* etc.). Ambele cuvinte sunt polisemantice, implicând un sens afectiv și unul non-afectiv. *A jeli* înregistrează sensuri afective propriu-zis, decodabile contextual – „a regreta (intens)”: „nu-i era lui Pascarchi atâta *jeli* de moarte, câtu-i era *jelea* că-i vinisă zamanul și nu pute să-ș răsplătească răutate ce trăsesse de cătră munteni” IN 278v; „a se întrista (regretând ceva)”: „Întâiu easte când *jeleaște* omul de vrun lucru mai multu decât se cade” FD 482v; „Și atâta *se jeli*, cât mai mult nu putu, ce se giunghe, de muri” FD 596v, dar și un sens concret, cu o nuanță semantică afectivă secundară – „a plânge (regretând o persoană dragă dispărută); a boci”, desemnând un element de conduită expresivă asociată unui afect propriu-zis (*tristețe*; *supărare*), conform cu regulile de exteriorizare comportamental-afectivă, determinate societal: „Și cui va muri ruda de aproape, ei nu vor *jăli-o*” 12 V I 130r; „Deci nu mai avea nădejde a mai fi viu el; și păru l-au tunsu și pre el îl *jălea*” Imb 140v.

Celălalt verb, *a se jelui*, atestă un polisemantism ce indică tendința desemantizării afective, sensul orientându-se spre o valoare cognitiv-dicendi. Această alunecare a semnificației se face în trepte, prin focalizarea distinctă a unei alte componente de sens. Astfel, cuvântul înregistrează și un sens afectiv propriu-zis (dublând pe *a jeli*) – „a regreta (întristându-se)”: „Sobiețchie au fostu *jăluind* pe tătari: „Păcat c-au perit atâtea vitejii!” [...] el ave prieteșug cu dânșii” IN 257v; „turcei...*au jăluit* de jăc și de peire ce au tras” IN 273, dar și un sens hibrid, în care componenta afectivă primară este dublată de o componentă de expresie comportamental-afectivă și de una dicendi – „a regreta (întristându-se) + a plânge + (a vorbi)”, „a-și exprima nemulțumirea / suferința (prin cuvinte)”: „Ei să *jeluia* și grăia; „Miluiaște-ne, Doamne!” Ce Domnului nu-i fu milă de ei” V 126v; „Xant să *jeluia* cătră Isop, căci [...] înaintea muierei nu zice nimic” E 128r. Prin dispariția componentei de expresie afectivă și focalizarea pe dimensiunea declarativă, cuvântul este vidat de nuanțele semantice afective originare și ajunge să desemneze o realitate cvasi-juridică, desemnând un comportament mai degrabă verbal, parte a unui protocol oficial, formal, specific epocii – „a se plânge oficial de ceva (în fața unei autorități); a-și exprima nemulțumirea; a pârî”, sens foarte frecvent pentru *a se jelui* în limba veche (cf. și substantivul corespunzător *jalobă*): „Matei vodă *jeluindu-se* și la împărăție de prada ce făcuse oștile lui Vasilie vodă” MClet 232v; „Au venit prieténii [...] cu *jalobă* la Vasilie vodă, *jeluindă* că-i pradă tătării” MClet 246v; „Mihai-vodă [...] s-au dus la împăratul nemțescu, *jăluindu-se* de Baștea și de Batorești” RP 329. Ca și în cazul altor cuvinte (vezi seria *a milui* – *milă* – *milostenie*, Stoica 2009: 740), înscrierea într-un cadru intersubiectiv, colectiv, circumscriind anumite raporturi sociale standardizate cultural și recurente, formalizate, implică o desemantizare afectivă a cuvintelor. Semnificația afectivă presupune o evaluare individuală, subiectivă, nonrepetitivă, a unui eveniment

stimul (referința socială fiind secundară). Înscrierea într-un tipar de conduită comportamental-civică anulează valoarea subiectivă fundamentală, „obiectivând” evaluarea și alterând, deci, semnificația afectivă.

Această polisemie specifică limbii vechi indică un proces dinamic de înnoire semantică, căruia nu îi corespunde un proces la fel de dinamic de înnoire lexicală. Cu alte cuvinte, se înregistrează un raport inegal între sensurile care apar treptat și cuvintele nou pătrunse sau formate în interiorul limbii. Împrumutul treptat al unor noi termeni sau redistribuirea mult mai exactă a sensurilor afective între lexemele deja existente vor echilibra diacronic acest profil lexico-semantic al vocabularului afectiv vechi în procesul firesc de modernizare în care va fi implicat de-a lungul secolelor următoare.

Scurta analiză de față (strict ilustrativă) a (poli)semantismului și a dinamicii semantice diacronice a câtorva termeni afectivi reprezentativi din limba română veche confirmă ideea rafinării treptate a formelor de conceptualizare și de expresie lingvistică (lexico-semantică) a realității odată cu evoluția mentală a unei comunități lingvistice și culturale. Dobândirea sensurilor afective implică trecerea de la o gândire concretă la una abstractă, prin mecanisme de conceptualizare și categorizare de tip analogic (metaforă; metonimie cauză - efect; parte - întreg etc.). Tendința generală de evoluție semantică se manifestă, așadar, în direcția abstractizării (suplimentare) și a nuanțării treptate a sensurilor (de la semnificații afective globale, puțin distinctive, la sensuri din ce în ce mai clar diferențiate).

Cuvintele polisemantice din limba veche reflectă acest proces, unele dintre ele având atât un sens concret, original, non-afectiv, cât și unul abstract, mai nou, afectiv (*dulceață, durere, dezmierda*). Altele înregistrează sensuri complexe componential, în care realitatea afectivă este una insuficient diferențiată (*liubov, pizma, ciudă, scârbă, bănat* etc.), indicând un nivel global, mai puțin rafinat, de analiză și evaluare psihologică. Se poate adăuga categoria extrem de bine reprezentată cantitativ a sintagmelor și expresiilor populare, în cazul cărora semnificația afectivă este dobândită pe baza referințelor concrete ale termenilor constitutivi.

Însă, indiferent de mecanismul implicat în dobândirea semnificației afective, de numărul mare de expresii populare (concrete) sau de sensurile globale, astăzi ambigue, numărul mare de termeni afectivi atestați de limba veche, de diverse origini, indică un stadiu suficient de dezvoltat de evoluție a lexicului afectiv, în care necesitatea de îmbogățire cantitativă și de rafinare semantică este evidentă și marcată. Polisemia amplă a multor cuvinte și împrumuturile succesive din diverse limbi (și culturi), realizând bogate serii cvasisinonimice (la care se adaugă productivitatea mecanismelor derivative) indică faptul că lexicul afectiv se afla în perioada avută în vedere în plin proces de constituire, în concordanță cu evoluția modelului cognitiv cultural în care se integrează.

Această complexă și variată configurație a lexicului afectiv în limba veche motivează adoptarea unei perspective istorice și diacronice în analiza faptelor de limbă. O astfel de abordare este nu numai justificată, ci și absolut necesară pentru o mai adecvată înțelegere a mecanismelor evolutive ce determină îmbogățirea lexicală și nuanțarea semantică a lexicului în general și a lexicului afectiv, în particular.

NOTE

[1] Analiza de față face parte dintr-o cercetare mai amplă și mai detaliată, care are în vedere constituirea lexicului afectiv în limba română veche și specificul lui lexico-semantic.

- [2] „The focus of meaning shifted to the experience of the emotion, and the somatic meaning faded into the back ground. Eventually the root word split up into a number of phonetically related variants, as the global emotional state was differentiated into several small categories” (Leff 1973: 300).
- [3] Pentru o analiză detaliată a dinamicii sensului afectiv al altor cuvinte din româna veche (*cuteza, supăra, necăji, scump, drag, năpastă, mâhni, răbda, spăimânta, speria, urî, mânie, urgie, frică, gâlceavă, ticălos, scârbă, ciudă*), vezi Stoica 2007.
- [4] O discuție separată poate avea în vedere evoluția de sens a lat. *mas, maris* în română. Cuvânt păstrat exclusiv de limba română, acesta cunoaște o inovație semantică, înlocuind lat. cl. *magnus, -a, -um*, inovație ce a fost explicată în diferite feluri: fie o posibilă echivalare a ideii de virilitate cu cea de mărime (ILR II: 121; CDDE 1048; Rosetti 1978: 193), fie în legătură cu viața păstorească a românilor – o folosire inițială a cuvântului cu referire la animale (CDDE), fie prin paronimia cu un termen din substrat. Al. Ciorănescu (DER) propune o confuzie probabilă între „mare ca vârstă, bărbat” și „mare ca proporții”, pornind de la existența unor expresii ca – „s-a făcut mare”.
- [5] Aceste mutații semantice au loc exclusiv în spațiul dunărean al României, fiind înregistrate ca atare numai în română (Rosetti 1978 : 195-197).
- [6] Pentru o analiză de detaliu a configurației lexico-semantice a cuvântului *rușine* în limba veche, vezi Stoica 2010.
- [7] Pentru analiza suplimentară a polisemiei unor cuvinte vechi românești, vezi și Stoica 2009.
- [8] Termenii afectivi par a manifesta tendința dezvoltării polisemice în direcția concretizării și exteriorizării (Bidu-Vrăncianu/Forăscu 2005: 170).
- [9] Vezi și polisemia dezvoltată în mod similar de o altă serie de cuvinte din limba veche: *milă – milostenie – miloste – milosărdie – a milui – a se milostivi*, în Stoica 2009.

CORPUS DE TEXTE. SIGLE

- [A, A2 – a. 1717]: *Alexandria*, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2006 (ediție de Florentina Zgraon).
- [AA]: *Archirie și Anadan*, București, Editura Minerva, 1997 (ediție de Magdalena Georgescu)
- [B]: *Bertoldo*, București, Editura Minerva, 1999 (ediție de Magdalena Georgescu).
- [DIS]: *Disputa lui Isus cu Satana*, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2001 (ediție de Liliana Agache).
- [E]: *Viața lui Esop*, Editura Minerva, București, 1999 (ediție de Violeta Barbu).
- [EA]: *Istoria lui Erotocrit cu Aretusa*, în *Cărțile populare în literatura românească*, București, Editura pentru Literatură, 1963, vol. II (ediție de Ion C. Chițimia, Dan Simonescu), p. 27-85.
- [Et]: *A lui Eliodor istorie etheopicească (Etiopica)*, în *Cărțile populare în literatura românească*, București, Editura pentru Literatură, 1963, vol. II (ediție de Ion C. Chițimia, Dan Simonescu), p. 125-170.
- [F]: *Fiziologul*, București, Editura Minerva, 1997 (ediție de V. Guruianu).
- [FD]: *Floarea darurilor*, București, Editura Minerva, 1996 (ediție de Alexandra Moraru).
- [G]: *Gromovnicul*, în Alexandru Mareș, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuții filologice*, Fundația Națională pentru știință și artă, 2006, p. 313-320.
- [H]: *Aravicon Mithologhicon (Halima)*, în *Cărțile populare în literatura românească*, București, Editura pentru Literatură, 1963, vol. I (ediție de Ion C. Chițimia, Dan Simonescu), p. 403 – 449.
- [Imb]: *Istoria lui Imberie, fecior împăratului al Provenții*, în *Cărțile populare în literatura românească*, București, Editura pentru Literatură, 1963, vol. II (ediție de Ion C. Chițimia, Dan Simonescu), p. 7-27.
- [LD]: *Legenda Duminicii*, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2005 (ediție de Emanuela Timotin).
- [PI]: *Palia istorică*, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2001 (ediție de Alexandra Moraru, Mihai Moraru).

- [PM]: *Istoria lui Polițion și a Militinei*, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2003 (ediție de Florina Racoviță-Cornet).
- [S]: *Sindipa*, Editura Minerva, București, 1996 (ediție de Magdalena Goergescu).
- [T]: *Împărăția lui Priiam, împăratul Troadei*, în *Cărțile populare în literatura românească*, București, Editura pentru Literatură, 1963, vol. I (ediție de I. C. Chițimia, Dan Simonescu), p. 85-108.
- [V]: *Viața Sfântului Vasile cel nou și vămile văzduhului*, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2004 (ediție de Maria Stanciu-Istrate).
- [12 V] / [Is]: *Cele douăsprezece vise în tâlcuirea lui Mamer. Învoățatură despre vremea de apoi a prorocului Isaia*, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2003 (ediție de Alexandru Mares).
- [GU]: Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1955 (ediție de P.P. Panaitescu).
- [IN]: Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, Editura Minerva, 1982 (ediție de Gabriel Ștrempel).
- [MClet]: Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958 (ediție de P.P. Panaitescu).
- [MCnm]: Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958 (ediție de P.P. Panaitescu).
- [RG]: *Cronica lui Radu Greceanu*, în *Cronicari munteni*, București, Editura pentru literatură, 1961, vol. II, p. 5-272 (ediție de Mihail Gregorian).
- [RP]: *Istoriile domnilor Țării Rumânești de Radu Popescu*, în *Cronicari munteni*, București, Editura pentru literatură, 1961, vol. I, p. 227-577 (ediție de Mihail Gregorian).
- [SCC]: *Istoria Țării Românești de stolnicul Constantin Cantacuzino*, în *Cronicari munteni*, București, Editura pentru literatură, 1961, vol. I, p. 3-79 (ediție de Mihail Gregorian).

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE. SIGLE

- BiduVrănceanu, Angela & Forăscu, Narcisa (2005). *Limba română contemporană. Lexicul*. București, Editura Humanitas Educațional
- Daneš, František (2004). „Universality vs. Culture-specificity of emotion”, în Weigand, E. (ed.), *Emotions in Dialogic Interactions*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, p. 24-32.
- Ernout, A. & Meillet, A. (1959). *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck.
- Graur, Alexandru (1933). *Mélanges linguistiques, I*, Paris.
- Hassler, Gerda (2009). „L'apport sémantique du paradigme épistémologique du sensualisme au lexique des émotions”, în Novakova, I. & Tutin, A. (éds.), *Le lexique des émotions*, ELLUG, Université Stendhal Grenoble p. 21-38.
- Kitayama, Shinobu & Markus, Hazel Rose (eds.) (1997). *Emotion and Culture. Empirical studies of mutual influence*, Washington D. C., American Psychological Association.
- Lazzeroni, Romano (1992). „Linguistica storica e ricostruzione”, în *La posizione attuale della linguistica storica nell'ambito delle discipline linguistiche*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, p. 51-64.
- Leff, J. (1973). „Culture and the differentiation of emotional states”, în *British Journal of Psychiatry*, 123, p. 299-306.
- Niemeier, Susanne & Dirven, René (eds.) (1997), *The language of emotions. Conceptualization, expression, and theoretical foundations*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Pascu, G. (1924), *Dictionnaire étymologique macédo-roumain. I. Les éléments latins et romans*, Iași, Cultura Națională.
- Picoche, Jaqueline (1976). *Le vocabulaire psychologique dans les chroniques de Froissart*, Paris, Éditions Klincksieck.
- Pogorilovschi Gehl, Liana (2007). „Bigramatica verbelor de sentiment în italiană și română”, în Cuniță, A. & Lupu, C. & Tasmowski, L. (eds.), *Studii de lingvistică și filologie romanică: hommages offerts à Sanda Reinheimer Rîpeanu*, București, Editura Universității din București, p. 439-453.

- Rastier, François (1995). „La sémantique des thèmes ou le voyage sentimental”, în Rastier, François (coord.), *L'analyse thématique des données textuelles. L'exemple des sentiments*, Paris, Didier Editions, p. 223-249.
- Rosetti, Al. (1978). *Istoria limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Stoica, Gabriela (2007). „Dinamica diacronică a semnificațiilor afective”, în Zafiu, R. & Stan, C. & Nicolae, Al. (eds.), *Studii lingvistice*, București, Editura Universității din București, p. 435-442.
- Stoica, Gabriela (2009). „Polisemantismul unor cuvinte afective în limba română veche”, în Zafiu, R. & Stoica, G. & Constantinescu, M. (eds.), *Limba română: teme actuale*, București, Editura Universității din București, p. 735-745.
- Stoica, Gabriela (2010). „Lexicul socio-afectiv în limba română veche. Studiu de caz – *rușine*”, în Zafiu, R. & Dragomirescu, A. & Nicolae, Al. (eds.), *Limba română: Controverse, delimitări, noi ipoteze (I)*, București, Editura Universității din București, p. 355-366.
- Wierzbicka, Anna (1999). *Emotions across languages and cultures: Diversity and Universals*, Cambridge, Cambridge University Press.
- [CDDE]: Candrea, I. A. & Densusianu, Ov. (2003) [1907-1914]. *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, București, Editura Paralela 45.
- [DER]: Ciorănescu, Alexandru (2002) [1958-1966]. *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum I.O.
- [ILR II]: *Istoria limbii române* (1965&1969), 2 vol., București, Editura Academiei.
- [REW]: Meyer-Lübke, Wilhelm (1935). *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter's universitätsbuchhandlung.

RÉSUMÉ

Aspects diachroniques du lexique de l'affectivité

L'article propose, dans une approche de la sémantique historique et diachronique, une brève analyse de la configuration lexico-sémantique du lexique de l'affectivité en ancien roumain. On met en valeur la justification et la nécessité d'une telle approche (rarement adoptée dans la bibliographie de spécialité), pour une meilleure compréhension de la configuration lexico-sémantique actuelle du lexique affectif et des mécanismes par lesquels les affects sont conscientisés, conceptualisés et exprimés linguistiquement. L'analyse de la dynamique sémantique (diachronique et synchronique pour l'étape considérée) de quelques mots affectifs de l'ancien roumain a confirmé l'idée suivante: l'apparition des sens affectifs implique un procès progressif d'abstractisation (à partir d'une signification de base le plus souvent concrète, par l'activation des mécanismes de conceptualisation de type analogique – métaphore, métonymie) et de raffinement des sens (à partir de significations globales, moins distinctives, aux sens plus nettement différenciés) (ex. *mărie-înălțime*, *întări/îmbărbăta*, *rușine*, *blând*, *fericit* etc.). Une conséquence de cette dynamique sémantique est le développement de la polysémie, extrêmement riche dans la langue ancienne; beaucoup de mots attestent à la fois un sens concret, originaire, non-affectif, et un sens abstrait, plus nouveau, affectif (ex. *dulceață*, *durere*, *dezmierda* etc.); d'autres mots actualisent des sens complexes componentiellement, où la réalité affective est insuffisamment distinguée (ex. *bănat*, *liubov* etc.), en indiquant un niveau plus globale, moins raffiné de conceptualisation et lexicalisation affective. Cette configuration lexico-sémantique spécifique en ancien roumain met en évidence le fait que, dans la période considérée (les siècles XVIème -XVIIIème), le lexique affectif était dans un vif procès de constitution, en concordance avec le modèle culturel-cognitif dans lequel s'intégrait.

Mots-clés: *lexique, sémantique historique et diachronique, l'affectivité.*